

АСПЕКТ ОТ СЕМЕЙНОТО ПРАВО
В ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ ПО ВРЕМЕТО
НА АРХИЕПИСКОП ДИМИТЪР ХОМАТИАН

Янко Христов

AN ASPECT OF THE FAMILY LAW
IN THE ARCHBISHOPRIC OF OHRID IN THE TIME
OF ARCHBISHOP DEMETRIOS CHOMATENOS

Yanko Hristov

Abstract: *The challenges of studying certain details of everyday life of Bulgarian society during the Middle Ages are numerous and diverse. This feature, as noted repeatedly, is mainly due to the limits of the available primary sources. However, it is of essential importance to emphasize that some of the restrictions are not observed when examining some aspects of family relationships, inheritance shares, sales, purchases, and interpersonal relationships among different segments of society. At least, as far as the diocese of the Bulgarian Ohrid Archbishopric is concerned in the first third of the 13th century. The reason is in the wellpreserved collection of documents, known as Ponemata diaphora that is related to Archbishop Demetrios Chomatenos. Even a cursory glance at the texts allows us to notice that in the field of family law issues the Archbishop skillfully took advantage of the rich Byzantine legislative tradition.*

Keywords: *Archbishopric of Ohrid, Legal Knowledge, Canon Law, Chastity, Marriage, Divorce.*

Когато изследователските усилия се насочат към проучване на аспекти, свързани с брака и семейните отношения във византийско-славянския свят на Балканите през Средновековието, често това е свързано с поглед към доминиращите обществени слоеве, проследяването на династическите връзки, генеалогията на аристократични фамилии или просопографски ескизи за отделни представители на политическия и духовния елит. Наред с това обаче няма как да не се признае, че някои от запазените до днес писмени паметници от епохата позволяват да се надникне с подробности към множество любопитни страни от семейно-правните отношения на популярно равнище сред широки слоеве. От особено полза в конкретната насока е добре известната в научните среди сбирка с документи от Охридската архиепископия, позната с названието *Ponemata diaphora* – свързана с личността на Димитър Хоматиан (хартофи-

лак, а впоследствие и предстоятел на тази поместна Църква)¹. Сравнително големият брой съхранени преписи и извлечения от писма, съдебни решения, мнения и отсъждания предлага обилие от информация за случващото се на популярно равнище в диоцеза на Българската Охридска архиепископия през първата третина на XIII век.

Настоящите редове са далеч от претенцията да се докоснат до всички детайли от всекидневния живот, които намират своето отражение в *Ponemata diaphora*. Фокусът е доста по-тесен и е насочен към проследяване на причините и законовите основания за разтрогване на брака, описани в текстове №№ 12, 123 и 132 [Срв. **Prinzing, G.** 2002, S. 74*, 239*–240*, 250*, 59–61, 391, 405], които до този момент сякаш остават без достатъчно внимание, изключвайки, разбира се, преводът им на български език (частичен за док. № 123 и № 132) и някои ключови бележки и коментари към него [**Илиев, Ил.** 2010, с. 224–225, 248–249, 295–296, 300]². Общият момент и в трите документа, подчертаван и в публикации на чужди учени, е специфичното основание за развод – неконсумиране на брака от страна на съпруга за продължителен период след сватбата [**Prinzing, G.** 1982, S. 453–462; **Angelomatis-Tsugarakis, H.** 1982, S. 473–480; **Laiou, A.** 1984, pp. 300–302, 304. Виж също: **Laiou, An.** 1981, pp. 243–239; **Laiou, An.** 1993, pp. 113–155, 219–221. Срв. още: **Angold, M.** 1995, pp. 385–467; **James, L.** 2009, pp. 31–50; **Kaldellis, A.** 2010, pp. 61–71]. В тази връзка заслужава да се припомни, че още от ранновизантийската епоха светските власти и църковните йерарси се стремят да поставят сключването на браковете, семейния живот (и сексуалната активност) в законово очертани рамки. За отбелязване е, че в 16-и титул на 3-а книга от *Теодосиевия кодекс* (нататък *CTh*), както и във 2-ия титул от 24-а книга на *Дигестите* (нататък *D*) се обръща внимание на редица други причини за разтрогване на брака [*CTh* 3. 16. 1–2; *D* 24. 2. 1–11; виж също: **Stolte, B.** 2009, pp. 76–91]. Показателни, а и доста продуктивни, при разглеждане на споменатите фрагменти от сбирката *Ponemata diaphora* са част от постановленията в *Юстиниановия кодекс* (нататък *CL*), промулгиран още в началния етап от управлението на император Юстиниан I Велики (527 – 565). В тях се фиксира условие, според което, ако съпругът, съжителствайки със своята

¹ Наличието на достъпно критично издание на сбирката с документи, както и приложените бележки, коментари и обемна библиография към текстовете значително облекчава учените [**Prinzing, G.** 2002].

² Няма как не се признае, че българските учени отдавна обръщат внимание на сбирката или посвещават специални усилия на отделни нейни фрагменти [**Дринов, М.** 1894, с. 319–340; **Дринов, М.** 1895, с. 1–23; **Ников, П.** 1921, с. 1–62; **Ников, П.** 1922, с. 3–22, **Снегаров, И.** 1924, с. 241–262; **Снегаров, И.** 1926а, с. 102–117; **Снегаров, И.** 1926б, с. 166–181; **Ангелов, Д.** 1947, с. 1–46 (Reprint: **Ангелов, Д.** 2007, с. 309–355)]. По въпросите за брака и разтрогването му, незаконните и несъвместими с християнския морал връзки, засегнати в *Ponemata diaphora* виж също **Илиев, И.** 2013, с. 163–171; **Илиев, И.** 2022, с. 58–74].

съпруга, в продължение на две пълни години не успее да консумира брака, тя самата или родителите ѝ от нейно име има право да поискат разтрогване по вина на мъжа. Въпросното основание е препотвърдено през 536 г. в 22-а *Новела* и през 542 г. в 117-а *Новела* (нататък *NJ*) на император Юстиниан I, като в глава шеста на първата от посочените срокът е удължен от две на три години [*CJ* 5. 17. 10; *NJ* 22. 6; *NJ* 117. 12].

По примера от Юстиниановите кодификации половата немощ на съпруга неизменно се признава за законово основание за разтрогване на брака от средата на VIII до първите години на X век. Императорите Лъв III (717 – 741) и Константин V (741 – 775) и първите представители от т.нар. Македонска династия – император Василий I (867 – 886) и император Лъв VI Мъдри (886 – 912) – нито допълват, нито правят съществени промени в тази насока при своите законотворчески инициативи. Условието за тригодишен период от момента на бракосъчетанието присъства и в *Еклога* на император Лъв III и сина му император Константин V. Интересното е, че възстановяването на пълния размер на зестрата за получената развод и възвръщането на собствеността върху брачните дарове на съпруга не са споменати в законника на императорите иконоборци, както и в *Номоканон* от 14 титула. Няма съмнение, че въпросната липса е от значение, особено ако е преднамерена, а не се дължи на недоглеждане в стремежа за лаконичност и яснота [*Еклога* 2. 13; *Номоканон* 13. 4. 2]. Не по-малко важно обаче е, че уточнението относно имуществото, пропуснатото в *Еклога* 2. 13, се появява отново в по-късните *Прохиرون*, *Исагога*, *Василики* (нататък *B*), както и в т.нар. *Synopsis Basilicorum* (съкращение с извадки от големия законодателен свод, организирано на азбучен принцип) [*Прохиرون* 9. 2; *Исагога* 21. 2; *B* 28. 7. 4; Cf. *Synopsis Basilicorum* Г. 4. 4; виж също: **Humphreys, M.** 2015; **Chitwood, Z.** 2017, pp. 16–35].

Обикновено, когато иде реч за рецепцията на византийския юридически опит в средновековна България и прилагането му в българските земи, изникват основателни притеснения и уточнения. Огромната част от тях са свързани с търсене на основателен и обективен отговор на въпросите кога, къде и кои от византийските законници са преведени, в цялост или отчасти, и доколко подборът и преводът им са без пропуски, съкращения и изменения [**Найденова, Д.** 2005, с. 136–163; **Найденова, Д.** 2015, с. 190–192, 195–202, 208–210]. Значителен дял от ограничаващите условности в споменатата насока обаче се стопяват, като се вземе под внимание, че в епархиите на Охридската архиепископия по времето на архиепископ Димитър Хоматиан съблюдаването на богата имперска традиция в областта на семейното право не се нуждае от посредничеството на преводи на старобългарски. Разбира се, тази особеност е пряко свързана както с развитието на въпросната поместна Църква от 20-те години на XI в. насетне, така и от политическите процеси в тази част на Балканите от падането на българските земи под византийска власт до динамичните десетилетия преди и след Четвъртия кръстоносен поход.

В сравнително необемния документ № 132 от сбирката *Ponemata diaphora* накратко е отбелязано, че Звина от пет години е омъжена за Георги Сервопул. Претенциите ѝ за развод се основават на обстоятелството, че за цялото време на тяхното съжителство нейният мъж изобщо не успява да консумира брака, поради което тя се решава да поиска разтрогването на непълноценния брачен съюз. Решението на църковния съд е изцяло в унисон с принципите, залегнали още в *CJ* 5. 17. 10 и *NJ* 22. 6. Във финалните редове на документ № 132 изрично е уточнено, че Звина не е необходимо да изчаква допълнителен период след влизане в сила на решението за развода, но може да създаде ново семейство, когато намери за удачно [Prinzing, G. 2002, S. 250*, 405]. Няколко детайла в иначе краткия текст на конкретния документ от сбирката *Ponemata diaphora* сякаш дават възможност за още коментари. Уточнението, че бащата на Звина е починал към момента на водене на делото, обяснява защо тя сама сезира епископския съд. Името на бащата – Георги Нестор, поражда питане у сръбския учен Д. Желебджич – дали той не е потомък на българския аристократ Нестор от времето на император Константин X Дука (1059 – 1067) и сина му император Михаил VII (1067 – 1078), или на други български боляри със същото име, познати още от епохата на цар Самуил (996 – 1014) и през следващите десетилетия на XI век [Целебџић, Д. 2012, с. 134].

При насочване на фокуса към семейно-правните аспекти в земите по Средното течение на р. Вардар през първата третина на XIII в. като че ли от по-съществена значимост е притеснението за възможност лишената от съпругеско внимание да потърси утеха другаде: „Звина ... иска развод, понеже се страхувала да не би както става, младостта ѝ да я тласне към престъпно съвкупление“ – е отбелязано в началните редове на документ № 132 [Илиев, И. 2010, с. 300]. Трябва да се признае, че български учени вече са обръщали накратко внимание на този аспект. Нужно е обаче да се добави, че наред със сходствата при документи №№ 12, 123 и 132, поставянето им в условна обща група се нуждае от допълнителни уточнения. Причините се коренят в обстоятелството, че отвъд основната прилика с полова немощ на съпруга има и важни нюанси: „Тъй като нейният мъж – споменатият Георги – също беше там и чу думите ѝ – се чете в текста на документ № 132 от сбирката *Ponemata diaphora*, – отначало той твърдеше, че Звина не говори истина. Когато обаче разбра, че Звина ще бъде подложена от владишкия съд на съответстващото според законите изследване, от което непременно ще проличи дали са запазени нейните белези на девствеността, горепосоченият Георги промени становището си и призна, че нещата стоят по начина, по който Звина ги изложи. Защото той не изпитвал плам в себе си ... та да го познае тя като свой мъж в съвкупление“ [Илиев, И. 2010, с. 300]. Пасажът достатъчно категорично сочи, че опасенията относно целомъдрието на споменатата Звина поне до момента на делото са неоснователни [Prinzing, G. 2002, S. 405; Николчев, Д. 2006, с. 210–212; Илиев, И. 2013, с. 164].

По-различна е ситуацията с разводите на Мария, омъжена за Георги, и на Ана, съпруга на Мавър. Инициатор за разтрогване на брака при втората от споменатите двойки е именно съпругът: *„Живеещият в село Чернишовище Мавър се яви днес пред наша скромност – е посочено в документ № 123 – и заяви, че вече четвърта година не можел да изпълни мъжките си задължения спрямо омъжената за него Ана и така, оставащ безразличен спрямо нея, помоли да бъде прекратено неговото съжителство с нея, за да би, както каза той, тази жена да бъде склонена към публичен разврат, тъй като имало съмнения за такава нейна наклонност“* [Илиев, И. 2010, с. 295–296]. На делото присъстват не само злощастните съпрузи, но и достатъчен брой техни съседи и съселяни. Заслужава да се подчертае, че подозренията в неморално поведение не са опровергани, но също така в текста не се споменава да са представени и изрични доказателства в тяхна подкрепа. От друга страна, признанията на Мавър, позицията на Ана, че *„... не можела да издържа да съжителства с мъж, който, така да се каже, още не я е познал...“*, заедно с показанията на жителите на селото са достатъчни за разтрогване на брака, с изричното добавяне на основанията от В 28. 7. 4. във финалната част на въпросния фрагмент от *Ponetata diaphora* [срв. Prinzing, G. 2002, S. 391].

Дори бегъл поглед върху документ № 12 от сбирката позволява да се отвори по-големият му обем в сравнение с документи № 123 и № 132. Това донякъде обяснява и защо предлага повече подробности. Тъкмо те дават възможност да се уловят интересни допълнителни щрихи: 1). Георги и Мария вече имат решение за развод, което обаче не е приведено в сила от пелагонийския епископ; 2). Георги е четец (анагност) в епископската църква; 3). Предвиденият задължителен срок от минимум три години след сключване на брака е изтекъл; 4). Относно сексуалната активност на Мария извън рамките на семейството има повече от недоказани съмнения и се говори за прелюбодеяние [Prinzing, G. 2002, S. 74*, 59–61]. Тъкмо недовършеното разтрогване на брака, е причина за личната намеса на архиепископ Димитър Хоматиан: *„Светенейши епископе на Пелагония, любими в Господа брате и съслужителю, донесено беше на наша скромност, че случаят, разискван миналата година в председателствания от наша скромност синод относно пелагонийския четец Георги, син на Блаже, и омъжената за него Мария, дъщеря на Варда, който беше окончателно приключен чрез синодално решение и тези двамата възприеха всички необходими свещенодействия и божествени молитви, сега отново се разисква и е обект на спорове и преценки и не желае да приключва...“* – се чете в началните редове на документ № 12 от сбирката [Илиев, И. 2010, с. 248]. Любопитно е какви са мотивите, които подтикват един епископ да не се съобрази с взето по-рано синодално решение. Дали се дължат на личното му познатство и евентуално доброто отношение към четеца, или пък са продиктувани обстоятелството, че макар и нисш служител, Георги все пак е част от клира с произтичащите от това задължения и съпътстващи особености

около брачните връзки при бялото духовенство в източнохристиянския свят? Само по наличната информация в текста на документ № 12 е трудно да се отговори еднозначно. Далеч по-голяма категоричност обаче е постижима по отношение на обстоятелството, че след опита обреченият брак да бъде продължен казусът се заплита. Усложненията са свързани с „изневярата“ от страна на пренебрегваната Мария, което я поставя в уязвима позиция, ако се отчетат предвидените наказания за съпруги прелюбодейки. В тази връзка едва ли е случайно, че въпреки учтивия тон от страна на архиепископ Димитър Хоматиан, не е оставено място за допълнителни тълкувания и свобода на действие от страна на пелагонийския епископ: *„Наша скромност реши да съобщи на твоя святост мнението ни по този въпрос, та като се запознаеш с него, по-лесно да спреш с Божията помощ бързото напредване на злото и да се запазиш от грях, като не позволиш на лошавината докрай да действа посвоему и решиш случая в рамките на закона. Та, ето какво ще ти кажем. Имай предвид времето, през което е съществувал бракът между двамата споменати, и ако установиш, че са минали три години и се е навлязло в четвъртата, и че през целия този период онзи Георги никога не е познал жена си, а и сега това положение не се е променило, сякаш не е женен за нея; онази Мария пък ако откриеш, че се е отдала на прелюбодеяние заради това, че не може да издържа мъжа ѝ да бъде равнодушен към нея, нека твоя святост ги разведе, както е по закон. Защото тяхното съжителство не бива да остане неразтрогнато – иначе злото ще стане още по-голямо“* – пише председателят на Българската архиепископия [Илиев, И. 2010, с. 248–249]. В последвалите редове архиепископ Димитър Хоматиан прави препратки към началото на гл. 7 от *Първо послание на апостол Павел до Коринтяните* [срв. Prinzing, G. 2002, S. 60; виж още: Архимандрит Прохор. 1964, с. 22–24; Цанков, С. 1950–1951, с. 30–51; Thiselton, A. 2000, pp. 495–514; Deming, W. 2004, pp. 207–219]. Непосредствено след това допълнително подсказва, че иначе подлежащото на санкции прелюбодеяние натежава само с оглед на конкретния момент, в който е извършено. При условие че Георги не изпълнява съпружеските си задължения за фиксирания от закона период, заради което вече има решение за развод, разтрогването на брака следва да се извърши съгласно положенията, предвидените в случай на полова немощ на мъжа [Prinzing, G. 2002, S. 60–61; виж също: Соколов, И. 1909а, с. 1302; Соколов, И. 1909б, с. 1436; Соколов, И. 1909в, с. 1569; Соколов, И. 1910, с. 359, 370; Николчев, Д. 2006, с. 191–213].

На финала с оглед на предизвикателствата пред епископските съдилища в Българската Охридска архиепископия не само през първата третина на XIII в., но и след това, като че ли е удачно да се подчертае, че включването на трите сходни документа №№ 12, 123 и 132 в сбирката *Ponemata diaphora* едва ли се дължи на невнимание и случайно хрумване на съставителите или на по-късните преписвачи. Отвъд общата им прилика трите текста са източник на готови решения при необходимост от разтрогване на брака, когато е налице не-

възможност да бъде консумиран по вина на съпруга. При това както в случаи, при които девствеността на съпругата остава непокътната, така и при такива, в които има съмнения относно целомъдрието ѝ, или при установен сексуален контакт извън семейството (преди или съответно след навършване на три пълни години от датата на встъпване в брак).

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Ангелов, Д. 1947 – Димитър Ангелов. Принос към народностните и поземленни отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата половина на XIII в. (главно според документи на Охридската архиепископия). – *ИКНК-СХН*, 1947, 4, № 3, 1–46 (Reprint: Димитър Ангелов. Проучвания по византийска история. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007, 309–355) [Dimitar Angelov. Prinost na narodnostnite i pozemleni otnoshenia v Makedonia (Epirskia despotat) prez parvata polovina na XIII v. (glavno spored dokumenti na Ohridskata arhiepiskopia). – *IKNK-SHN*, 1947, 4, № 3, 1–46 (Reprint: Dimitar Angelov. Prouchvania po vizantiyska istoria. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2007, 309–355)]. (In Bulgarian)

Архимандрит Прохор. 1964 – Архимандрит Прохор (превод). Бракът и безбрачието според апостол Павел. – *ДК*, 1964, 44, № 6–7, 21–27 [Arhimandrit Prohor (prevod). Brakat i bezbrachieto spored apostol Pavel. – *DK*, 1964, 44, № 6–7, 21–27]. (In Bulgarian)

Дринов, М. 1894 – Марин Дринов. О некоторых трудах Димитрия Хоматиана, как историческом материале. I. – *ВВр*, 1894, № 1, 319–340 [Marin Drinov. O nekotoryh trudah Dimitriya Homatiana, kak istoricheskome materiale. I. – *VVr*, 1894, № 1, 319–340]. (In Russian)

Дринов, М. 1895 – Марин Дринов. О некоторых трудах Димитрия Хоматиана, как историческом материале. II. – *ВВр*, 1895, № 2, 1–23 [Marin Drinov. O nekotoryh trudah Dimitriya Homatiana, kak istoricheskome materiale. II. – *VVr*, 1895, № 2, 1–23]. (In Russian)

Илиев, И. 2010 – Илия Илиев. Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. София: Анубис, 2010 [Iliya Iliev. Ohridskiyat arhiepiskop Dimitar Homatian i balgarite, Sofia: Anubis, 2010]. (In Bulgarian)

Илиев, И. 2013 – Илия Илиев. Amor omnia vincit. Любовта и бракът по нашите земи през XIII век. – В: *Quot Deus vult!* Сборник в чест на проф. дин Красимира Гагова. съст. И. Попова, Ал. Николов, Н. Дюлгеров. София 2013, 163–173 [Iliya Iliev. Amor omnia vincit. Lyubovta i brakat po nashite zemi prez XIII vek, [in:] *Quot Deus vult!* Sbornik v chest na prof. din Krasimira Gagova, ed. I. Popova, Al. Nikolov, N. Dyulgerov, Sofia 2013, 163–173]. (In Bulgarian)

Илиев, И. 2022 – Илия Илиев. Любов и омраза във и извън брака на средновековния българин (по документи от XIII век). – В: *Българските земи и България: Културен исторически кръстопът*, ред. Васил Гюзелев и др. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2022, 58–74 [Iliya Iliev. Lyubov i omraza vav i izvan braka na srednovekovnia balgarin (po dokumenti ot XIII vek), [in:] *Balgarskite zemi i Balgaria: Kulturen istoricheski krastopat*, red. V. Gyuzelev i dr. Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”, 2022, 58–74]. (In Bulgarian)

Найденкова, Д. 2005 – Десислава Найденкова. Правните паметници в Първото българско царство. – *ИБ*, 2005, 11, № 1–2, 136–163. [Desislava Naydenova. Pravnite pametnitsi v Parvoto balgarsko tsarstvo. – *IB*, 2005, 11, № 1–2, 136–163]. (In Bulgarian)

Найденкова, Д. 2015 – Десислава Найденкова. Правни текстове в средновековна България. – В: *Българският Златен век*. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893 – 927). ред. Васил Гюзелев, Илия Илиев, Кирил Ненов. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2015, 189–212. [Desislava Naydenova. Pravni tekstove v srednovekovna Balgaria, [in:] *Balgarskiyat Zlaten vek*. Sbornik v chest na tsar Simeon Veliki (893 – 927). red. Vasil Gyuzelev, Iliya Iliev, Kiril Nenov. Plovdiv: “Fondatsia Balagsrko istoritchesko nasledstvo”, 2015, 189–212]. (In Bulgarian)

Ников, П. 1921 – Петър Ников. Принос към историческото изворознание на българската църква. – *СнБАН*, 1921, 22, 1–62. [Petar Nikov. Prinos kam istoricheskoto izvoroznanie na balgarskata tsarkva. – *SpBAN*, 1921, 22, 1–62.] (In Bulgarian)

Ников, П. 1922 – Петър Ников. Материали за средновековната история на България. – *ГСУ ИФФ*, 1922, 18, 3–22. [Petar Nikov. Materiali za srednovekovnata istoria na Balgaria. – *GSU IFF*, 1922, 18, 3–22]. (In Bulgarian)

Николчев, Д. 2007 – Дилян Николчев. Брак, развод и последващ брак в Православната църква (Канонично изследване). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007. [Dilyan Nikoltchev. Brak, razvod i posledvasht brak v Pravoslavnata tsarkva (Kanonichno izsledvane). Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2007]. (In Bulgarian)

Норбеков, В. 1899 – Номоканон Константинопольского патриарха Фотия с толкованиями Васальмона. ed. Василий Норбеков. Казань: Типо-литография Императорского университета, 1899. [V. Norbekov. Nomokanon Konstantinopol'skogo patriarkha Fotiya s tolkovaniyami Vasal'mona. ed. Vasilij Norbekov. Kazan': Tipo-litografiya Imperatorskogo universiteta, 1899]. (In Russian)

Снегаров, И. 1924 – Иван Снегаров. История на Охридската архиепископия. От основаването ѝ до завладяване на Балканския полуостров от турците. Т. 1. София: Гутенберг, 1924. [Ivan Snegarov. Istoria na Ohridskata arhiepiskopia. Ot osnovavaneto i do zavladayavane na Balkanskia poluostrov ot turtsite. T. 1. Sofia: Gutenberg, 1924]. (In Bulgarian)

Снегаров, И. 1926а – Иван Снегаров. Брачното право на Охридската архиепископия в XIII век. (при архиепископ Димитър Хоматиан). – *ДК*, 1926, № 28–29, 102–117. [Ivan Snegarov. Brachnoto pravo na Ohridskata arhiepiskopiya v XIII vek. (pri arhiepiskop Dimitar Homatian). – *DK*, 1926, № 28–29, 102–117]. (In Bulgarian)

Снегаров, И. 1926б – Иван Снегаров. Брачното право на Охридската архиепископия в XIII век. (при архиепископ Димитър Хоматиан). – *ДК*, 1926, № 30–31, 166–181. [Ivan Snegarov. Brachnoto pravo na Ohridskata arhiepiskopia v XIII vek. (pri arhiepiskop Dimitar Homatian). – *DK*, 1926, № 30–31, 166–181]. (In Bulgarian)

Соколов, И. 1909а – Иван Соколов. О поводах к разводу в Византии IX – XV века. Историко-правовой очерк. – *ХЧ*, 1909, № 10, 1289–1311. [Ivan Sokolov. O povodah k razvodu v Vizantii IX – XV veka. Istoriko-pravovoy ocherk. – *HCh*, 1909, № 10, 1289–1311]. (In Russian)

Соколов, И. 1909б – Иван Соколов. О поводах к разводу в Византии IX – XV века. Историко-правовой очерк. – *ХЧ*, 1909, № 11, 1420–1442. [Ivan Sokolov. O povodakh k razvodu v Vizantii IX – XV veka. Istoriko-pravovoy ocherk. – *HCh*, 1909, № 11, 1420–1442]. (In Russian)

Соколов, И. 1909в – Иван Соколов. О поводах к разводу в Византии IX – XV века. Историко-правовой очерк. – *ХЧ*, 1909, № 12, 1565–1580. [Ivan Sokolov. O povodakh k razvodu v Vizantii IX – XV veka. Istoriko-pravovoy ocherk. – *HCh*, 1909, № 12, 1565–1580]. (In Russian)

Соколов, И. 1910 – Иван Соколов. О поводах к разводу в Византии IX – XV века. Историко-правовой очерк. – *ХЧ*, 1910, № 3, 351–380. [Ivan Sokolov. O povodakh k razvodu v Vizantii IX–XV veka. Istoriko-pravovoy ocherk. – *HCh*, 1910, № 3, 351–380]. (In Russian)

Целебдић, Д. 2012 – Дејан Целебдић. Друштво у Епирској држави прве половине XIII века, Београд 2012 (Непубликувана дисертација за придобивање на докторска степен) [Dejan Dželebdžić. Društvo u Epirskoj državi prve polovine XIII veka. Beograd 2012 (Nepublikovana disertatsia za pridobivane na doktorska stepen)]. (In Serbian)

Цанков, С. 1951 – Стефан Цанков. Църковната дисциплина и по-специално с оглед на християнския брак. – *ГДА*, 1950–1951, 27, № 1, 1–56. [Stefan Tsankov. Tsarkovnata distsiplina i po-spetsialno s ogled na hristiyanskia brak. – *GDA*, 1950–1951, 27, № 1, 1–56.] (In Bulgarian)

Angelomatis-Tsougarakis, H. 1982 – Helenē Angelomatis-Tsougarakis. Women in the Society of the Despotate of Epirus. – *JÖB*, 1982, 32, № 2, 473–480.

Angold, M. 1995 – Michael Angold. Church and Society under Comneni 1081 – 1261. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Chitwood, Z. R. 2017 – Zachary R. Chitwood. Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition, 867 – 1056. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Deming, W. 2004 – Will Deming. Paul on Marriage and Celibacy. The Hellenistic Background of *1 Corinthians* 7. Grand Rapids, 2004.

Freshfield, E. H. 1928 – E. H. Freshfield. A Manual of Eastern Roman Law: The Procheiros Nomos. trans. Edwin H. Freshfield. Cambridge: Cambridge University Press, 1928.

Humphreys, M. T. G. 2015 – Michael T. G. Humphreys. Law, Power and Imperial Ideology in the Iconoclast Era, ca. 680 – 850. Oxford: University Press, 2015.

James, L. 2009 – Liz James. Men, Women, Eunuchs: Gender, Sex and Power. – John Haldon. (ed.). *The Social History of Byzantium*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2009, 31–50.

Kaldellis, A. 2010 – Anthony Kaldellis. The Study of Women and Children: Methodological Challenges. – In: Paul Stephenson. (ed.). *The Byzantine World*. London – New York: Routledge, 2010, 61–71.

Krüger, P., Mommsen, Th. 1892 – *Corpus Iuris Civilis*. vol. I: Institutiones. rec. Paul Krüger; Digesta. rec. Theodor Mommsen. Berlin: Weidmann, 1892.

Krüger, P. 1892 – *Corpus Iuris Civilis*. vol. II. Codex. rec. Paul Krüger. Berlin: Weidmann, 1892.

Laiou, A. 1981 – Angeliki Laiou. The Role of Women in Byzantine Society. – *JÖB*, 1981, 31, № 1, 233–260.

Laiou, A. 1984 – Angeliki Laiou. Contribution à l'étude de l'institution familiale en Épire au XIIIème siècle. – *Fontes Minores*, 1984, № 6, 275–328.

Laiou, A. 1993 – Angeliki Laiou. Sex, Consent and Coercion in Byzantium. – In: Laiou An. (ed.). *Consent and Coercion to Sex and Marriages in Ancient and Medieval Societies*. Washington D.C. 1993, 109–221.

Prinzing, G. 1982 – Günter Prinzing. Sozialgeschichte der Frau im Spiegel der Chomatenos-Akten. – *JÖB*, 1982, 32, № 2, 453–462.

Prinzing, G. 2002 – Demetrij Chomateni Ponemata diaphora. rec. Günter Prinzing. Berlin – New York: Walter De Gruyter, 2002 [= *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 38].

Scheltema, H. J., Van der Wal, N. 1962 – *Basilicorum libri LX*: Series A: Textus, ed. Herman J. Scheltema, Nicolaas Van der Wal. Vol. IV. Groningen: J. B. Wolters, 1962.

Schöll, R., Kroll, W. 1895 – *Corpus Iuris Civilis*. vol. III. Novellae. rec. Rudolf Schöll, Wilhelm Kroll. Berlin: Weidmann, 1895.

Stolte, B. 2009 – Bernard H. Stolte. The Social Function of the Law. – In: John Hal-don. (ed.). *The Social History of Byzantium*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2009, 76–91.

Thiselton, A. C. 2002 – Anthony C. Thiselton. The First Epistle to the Corinthians. A Commentary on the Greek Text. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2000.

Zachariä von Lingenthal, K. E. 1837 – *Ὁ Πρόχειρος Νόμος*. Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron. ed. Karl Eduard Zachariä von Lingenthal. Heidelberg: J. C. B. Mohr, 1837.

Zachariä von Lingenthal, K. E. 1852 – *Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum Ecloga Leonis et Constantini, Epanagoge Basilii Leonis et Alexandri*. ed. Karl Eduard Zachariä von Lingenthal. Leipzig: Barth, 1852.

Zepos, I., Zepos, P. 1931 – *Jus Graecoromanum*. vol. V. ed. Iōannes Zepos, Panagiōtēs Zepos. Athens: G. Fexis, 1931 [Reprint: Aalen: Scientia, 1962].

Съкращения/ List of Abbreviations

ВВр. – Византийский Временник, Москва. [**VVr.** – Vizantiyskiy Vremennik, Mosk-va] (In Russian)

ГДА – Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“, София. [**GDA** – Godishnik na Duhovnata akademia „Sv. Kliment Ohridski“, Sofia.] (In Bulgarian)

ГСУ ИФФ – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охрид-ски“, Историко-филологически факултет, София. [**GSU IFF** – Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Istoriko-filologicheski fakultet, Sofia.] (In Bulgarian)

ДК – Духовна култура, София [**DK** – Duhovna kultura, Sofia] (In Bulgarian)

ИБ – Историческо бъдеще, София [**IB** – Istoricheskoto badeshte, Sofia] (In Bulgarian)

СпБАН – Списание на Българската академия на науките, София [**SpBAN** – Spisanie na Balgarskata akademija na naukite, Sofia] (In Bulgarian)

ХЧ – Христианское чтение, Санкт-Петербург [**HCH** – Hristianskoe chtenie, Sankt-Peterburg] (In Russian)

JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Wien